

POLGÁROSODÁS A VAJDASÁGI SVÁBOK KÖRÉBEN

ORCSIK KÁROLY*

A sváb lakta települések földrajzi elhelyezkedése a Bácskában, a Bánságban és a Szerémségben kedvezett a polgárosodásnak, mivel több délvidéki városban, - mint Újvidék, Zombor, Temesvár, Nagybecskerek, Versec, Zimony és Ruma - jelentős számú németajkú lakosság összpontosult. Továbbá ezeket a városokat is jobbra német lakta települések ölelték körül, ezért a migránsok számával csak tovább nőtt a fenti városok sváb lakossága. Emellett több homogén, sváb lakta községben a nagybirtokos parasztság köréből kerültek ki az iparosodás – elsősorban kender-, dohány és cukorfeldolgozás, sörfőzés és téglagyártás - zászlóvivői. Ezen települések tehát a századfordulón rohamléptekkel haladtak a városiasodás felé. A vajdasági sváb polgárság súlypontját az iparosok és kereskedők alkották, nem pedig a köztisztviselők és a tanári réteg. Mindezen tényezők hozzásegítettek ahhoz, hogy a vajdasági svábok esetében a polgárosodás nem feltétlenül járt együtt az asszimilációval, mint az a dunántúli vagy a Buda környéki németajkú lakosság körében oly jellemző volt a századfordulón.

Kulcsszavak: svábok, sváb lakta városok, polgárosodás, Bánát, Bácska, Szerémség, feldolgozóipar.

A TANULMÁNY VÁZLATA

- 1.) Fogalmi tisztázás
 - a) Donauschwaben – dunai svábok - svábok
 - b) Vajdaság
- 2.) Svábok betelepítése a Vajdaságba
- 3.) Német lakta települések földrajzi elhelyezkedése
- 4.) Svábok szerepe a mezőgazdaságban, iparosodásban és kereskedelemben
 - a) Selyemipar
 - b) Kender-, és textilipar
 - c) Élelmiszeripar
- 5.) A svábok polgárosodásának kezdetei
- 6.) Az 1849/49-es forradalom és szabadságharc
- 7.) Oktatásügy
- 8.) A *Deutsche Schulverein* sajtóhadjárata
- 9.) A polgárság nemzeti ébredése
 - a) Helyi szinten
 - b) Magyarországi Német Néppárt
 - c) Vajdasági svábok és erdélyi szászok a politikában
- 10.) Összegzés

Térképek

Kelet-közép Európa térképe az első világháború előtt
A Kárpát-medence térképe

* A szerző: *Orcsik Károly* (Zenta, 1978) teológiai tanulmányok 1997-2002 *Pontificia Università Gregoriana*, Facoltà di Teologia, egyháztörténelmi tanulmányok 2002-2006 Facoltà di Storia Ecclesiastica, Róma (*Pápai Gergely Egyetem*); 2005 Licencia (master) egyháztörténelemből: "La lotta dei chierici svevi del Danubio della Vojvodina (Jugoslavia) contro l'influsso del nazionalsocialismo e del Terzo Reich". 2006 - Teológiai-Kateketikai Intézet (Főiskola), Szabadka és Gál Ferenc Főiskola, Szeged előadó. *Oktatott tárgyak:* ókori, újkori és legújabb kori egyháztörténelem, ökumenikus teológia.

1.) Fogalmi tisztázás

a) Donauschwaben – dunai svábok – svábok

Ezt a német népcsoportot a 20. század végi német történetírás a következő módon határozza meg: a dunai svábok azok a németek, akik Bécs felszabadítása után (1683. szeptember 12.) elsősorban délnyugati német tartományokból, valamint Lotaringiából, Elzászból, Svájc német lakta részéből és Ausztriából a Duna középső folyásához, a Rába torkolatától a Vaskapuig telepedtek le.¹

A dunai svábok tehát nem bevándorló őseik szülőföldjéről kapták nevüket, hiszen csak töredékük, elsősorban a szatmári németek, érkeztek Svábföldről a Kárpát medencébe. Sőt nem is a telepes németek voltak azok, akik svábnak kezdték nevezni magukat, hanem az új hazájukban élő többi néptől kapták meg ezt a nevet. A sváb elnevezés megokolására számos elmélet született az évszázadok folyamán. Nagy valószínűséggel két fontos ténynek köszönhetik ezt a nevet. Egyrészt, hogy Buda környékének első németajkú telepesei is svábok voltak: a Buda 1686-os felszabadításában résztvevő Bádeni Lajos örgróf sváb csapatainak kiszolgált katonái. Másrészt pedig, hogy az első telepesek többségében valóban a Svábföldről érkeztek, Ulmon keresztül dunai úton Magyarországra.²

b) Vajdaság

A szerbek 1848. május 13. és 15. között tartott karlócai gyűlésén használták először a *Vajdaság* kifejezést, mivel a Szerémségből, a Bácskából, a Temesközből, a Baranyából, a katonai határőrvidékből, a Sajkás-vidékből, valamint a kikindai és a becsei kerületből létre kívánták hozni a „*Szerb Vajdaságot és Temesi Bánságot*”. Az uralkodó végül 1849. november 18-án ezt engedélyezte is: az említett területek – a Határőrvidék, a Sajkás-vidék és a Baranya nélküli – összevonásával létrejött a „Szerb Vajdaság és Temesi Bánság”, amely egészen 1860. december 27-ig létezett, ekkor I. Ferenc József (1848-1916) egy rendelettel megszüntette és visszaállította az 1848 előtti állapotokat.³

Jelen írásomban a *Vajdaság* területi megjelölés alatt ezt a földrajzi egységet értem, nem pedig az 1948-ban, Jugoszlávia részeként létrejött Vajdaságot.⁴ A dunai svábok polgárosodását vizsgálva célszerű a fenti területet – annak ellenére, hogy sokáig több vármegye közigazgatása alatt állt⁵ – egységként kezelni, hiszen ez a történelmi folyamat a gazdaság, a kultúra és a nemzeti fejlődés szempontjából is nagy hasonlóságot mutat az ország eme déli részének különböző sváb lakta településeiben. A svábok betelepítése után a Vajdaságban kialakult összefüggő német településhálózatot egyébként sem lenne szerencsés a vármegyék határai mentén feldarabolni.

2.) Svábok betelepítése a Vajdaságba

A Magyar Királyság török hódoltság utáni berendezési-felépítési tervét (Einrichtungswerk des Königreichs Ungarn) Kollonich Lipót gróf (1631-1707), esztergomi érsek többedmagával dolgozta ki és terjesztette fel I. Lipót császárnál 1689-ben. Ezen 500 oldalas tervezet fogalmazta meg első ízben, többek között, a hódoltság alól felszabadított területek németajkú bevándorlók általi újratelepítését is. Magát a tervezet egészét az udvar elutasította, ám a németek betelepítése mégis a megvalósítás útjára lépett, és az uralkodó 1689. augusztus 11-én kiadta első telepítési pátensét.⁶

E népmozgás két formáját különböztetjük meg, attól függően, hogy az Udvari Kamara vagy nagybirtokosok szervezték ezeket. A vajdasági németek betelepítésével kapcsolatban meg kell említenünk,

¹ LEHMANN, KARL (szerk.), *Kirche und Heimat. Die katholische Vertriebenen- und Aussiedlerseelsorge in Deutschland*, Sekretariat der Deutschen Bischofskonferenz, Bonn 1999, 48.

² SENZ, JOSEF-VOLKMAR, *Geschichte der Donauschwaben*, Donauschwäbische Kulturstiftung, München-Sindelfingen 1990, 17.

³ GYÉMÁNT, RICHÁRD, *Magyarok – államhatárainkon túl*, Pólay Elemér Alapítvány, Szeged 2009, 119-120.

⁴ 1948-ban az addig horvát közigazgatás alatt álló Szerém vármegye négyötöde átkerült szerb közigazgatás alá, s ettől kezdve ezt a területet Bácskával és Bánáttal együtt Vajdaságként nevezzük.

⁵ 1779-1849-ig, majd 1860-1920-ig a Bánát területe Torontál, Temes és Krassó-Szörény vármegyék között osztották fel. Bácska Bács-Bodrog vármegyéhez, a Szerémség pedig Szerém vármegyéhez tartozott, kivéve az 1849 és 1860 közötti időszakot, amikor a Szerb Vajdaság és Temesi Bánság részét képezték.

⁶ SENZ J.-V., *Geschichte der Donauschwaben*, 39.

hogy a Bácska és a Bánát esetében a kamarai, addig Szerémségben és Szlavóniában a földbirtokosok által megszervezett telepítések voltak a jelentősebbek. A 18. század végéig a német telepesek száma a következőképpen oszlott meg az egyes magyarországi régiók között.⁷

	Kamarai telepítés	Magán telepítés
Pest, Buda környéke és a Dunakanyar	15000	20000
„Sváb Törökország” ⁸	5000	25000
Szatmár	2000	5000
Szerémség és Szlavónia	5000	10000
Bácska	30000	5000
Bánát	73000	10000
Összesen	130000	75000

A Josef-Volkmar Senz, német történész által megbecsült adatok szerint összesen 205000 német telepes érkezett a 18. század végéig Magyarországra: 15000 a Szerémségbe és Szlavóniába, 35000 a Bácskába és 83000 a Bánátba. Közülük azonban közel 50000 volt azok száma, akik a járványok és az orosz-török háború következtében veszítették életüket. Elsősorban a bánáti új német lakosság szenvedett nagy véráldozatot.⁹

A kamarai telepítések során a telepesek számos kedvezményben részesültek: az utazás megszervezése, ingyenesen telek és építőanyag biztosítása, háromévi teljes és újabb háromévi részleges adómentesség a földműveseknek és 15 éves adómentesség a kézműveseknek, valamint szabad kereskedelem.

Németajkúak letelepítése már 1693 és 1700 között, I. Lipót császár (1657-1705) uralkodása alatt is történt, de ez még csak szórányosan érintette az általam tárgyalt területeket. A betelepítések csak utópai regnálása idején érték el csúcspontjukat és ekkor érkeztek németajkú lakosok a Vajdaság területére is.

A Bánság benépesítése III. Károly (1711-1740) uralkodása alatt kezdődött meg. Miután 1718-ben a Bánság is felszabadult a török iga alól, a terület 1778-ig osztrák közigazgatás alá került. A területnek fontos szerepet szánt az udvar a török birodalommal szembeni déli védelmi vonal megteremtésében, ezért a létrehozott határőrvidéktől északra a Habsburgok számára megbízható, azaz német és katolikus népességet kívántak letelepíteni. A Bánát első kormányzója, Claudius Florimund Mercy gróf (1666-1734) nevéhez fűződik, a terület telepítési tervének kidolgozása és annak elindítása. Az 1722 és 1727 között lezajlott, 60000 németajkút érintő telepítési hullámot a történetírás az „erste große Schwabenzug” néven tartja számon.

Mária Terézia (1740-1780) uralkodásának első éveiben, a kedvezőtlen külpolitikai tényezők miatt, csak dőcögve haladt a telepítés. Annak ellenére, hogy a Bácska területe már sokkal korábban felszabadult a török iga alól, mint a Bánságé, benépesítésére mégis később, a „zweite große Schwabenzug” (1763-1773) idején kerül sor. A késés oka elsősorban az volt, hogy míg Bánát területe közvetlenül az osztrák, addig a Bácskéé a magyar kamara fennhatósága alatt állt. Ám a Bánátban dúló kaotikus állapotok¹⁰ is hozzájárultak ahhoz, hogy a újonnan érkezett telepesek inkább a Bácskába kívántak letelepedni. A bácskai német betelepítés előkészítésében és lebonyolításában Anton von Cothmann (1720-1768) szerzett nagy érdemeket a császári udvarnál.

A „dritte große Schwabenzug” 1782 és 1787 között, II. József uralkodása alatt (1780-1790) zajlott. Ezen telepítés az előzőekhez képest két újdonságot is hozott: egyrészt csak olyan telepeseket fogadtak be, akik

⁷ SENZ J.-V., *Geschichte der Donauschwaben*, p. 58; BEER, JOSEF (szerk.), *Weissbuch der Deutschen aus Jugoslawien. Ortsberichte 1944-1948*, Donauschwäbische Kulturstiftung, München 1992, 19.

⁸ A „Schwäbische Türkei” kifejezés Tolna, Baranya és Somogy vármegyéket területét jelöli.

⁹ Az 1737-ben kirobbant orosz-török háború következtében nagyszámú sváb telepes elmenekült a Bánátból, emellett a németek tömegesen lettek áldozatai az 1738-as, Temesvárig hatoló a török betörésnek is. A háború borzalmaikat csak fokozta a pestis, amelyet a Günn-ezred hurcolt be Erdélyből. A járvány végigsöpört az egész Bánáton. A járvány alatt a császári csapatok kiverték a törököket erről a területről. GYÉMÁNT, RICHÁRD, *A történelmi Torontál vármegye népességtörténete*, in Publ. Doct. Jur. Szeged, Tom. V, Fasc. 1-15, Szeged 2004, 221.

¹⁰ Az a török pusztítás és a pestis következtében a Bánát elvesztette vonzerejét a német telepesek között. Az ott uralkodó egészségtelen állapotok miatt a bécsi udvar úgy döntött, hogy a területet „büntetőtáborrá” alakítja: bűnözőket és paraszfelkelések résztvevőit internálták a Bánátba azzal a céllal, hogy ott vagy elpusztuljanak, vagy átnevelődjenek. Ez a kezdeményezés azonban teljesen eredménytelen volt, ezért azt Mária Terézia 1770-ben beszüntette.

megfelelő anyagi háttérrel rendelkeztek, másrészt pedig engedélyezték protestáns németajkúak letelepedését is.¹¹ Ez a telepítés a Vajdaság területén elsősorban Közép-Bácskát, Szerémséget és Szlavóniát érintette, de érkeztek új lakosok a Bánságba is.

A telepítések alatt a kamara kényesen ügyelt arra, hogy a vállalkozó kedvű földművesek mellett megfelelő számú mesterember, azaz kovács, bognár, ács, kőműves, szabó és cipész is kerüljön az új településekre. Ugyancsak a kamara gondoskodott nem csak házak, hanem paplak, templom, iskola és egyéb középületek megépítéséről, valamint a jegyzői, lelkészi és kántortanítói állások betöltéséről, s e tisztségviselőknek megfelelő javadalom biztosításáról.

A 19. században a belső telepítés, azaz a túlnépesedett bácskai és bánáti sváb falvak ifjú lakóinak Szerémségbe és Szlavóniába történő kirajzása volt jellemző. Ez a kamara által szervezett népmozgás leginkább már meglévő szerb vagy horvát falvakba történt, de alakult néhány teljesen új település is.

Ebben a században érkeztek újabb németajkú lakosok is a vidékre Európa más tájairól. Főleg német és osztrák mesterekről és családjaikról beszélhetünk. Őket azonban már nem a kamara telepítette le, hanem egy-egy manufaktúra tulajdonos hívására érkeztek ide a szakképzett munkaerő hiányának enyhítése céljából vagy új gyárak beindításához, új technológiák meghonosításához. Rajtuk kívül még megfelelő tőkével rendelkező mesterek, iparosok és kereskedők is költöztek a Vajdaságba a Monarchia más németajkú területéről. A bánági városok esetében beszélnünk kell még szász értelmiségiek bevándorlásáról is. E három csoport tagjai jobbra a városokban és a nagyközségekben telepedtek le és megjelenésükkel nagyban hozzájárultak e települések iparosodásához, valamint az ottani német polgári réteg további erősödéséhez. Ők a 19. század folyamán újra és újra felrázták a vajdasági német polgárságot, gyakran a nemzeti törekvések szószólói is közülük kerültek ki. Erre Újvidék, Fehértemplom és Pancsova szolgáltatják a legjobb példát.

3.) Német lakta települések földrajzi elhelyezkedése

A németek vajdasági betelepítése folytán középkorban lakott falvak és városok is újjáéledtek, s a polgárosodás előmozdítói ezen utóbbiak lettek. A vajdasági városok közül az újratelepítés kezdetétől Temesvár nem csak közigazgatási, hanem földrajzi értelemben is központi helyet foglalt el, hiszen a bánáti sváb településhálózat közepén helyezkedett el. Ez az összefüggő, eleinte csak néhány román és szerb, majd később pár magyar faluval tarkított sváb területet északról Elek falu és a Maros folyó, keletről a Temes folyó, délről a Duna, nyugatról pedig a Szeged, Nagykikinda, Nagybecskerek és Pancsova között húzott képzeletbeli vonal határolta.

A Bácskában a svábok nemcsak a Duna-mentén, hanem a folyó, valamint Baja és Újvidék által bezárt háromszögben is többséget alkottak. A szerémségi németek szintén egy összefüggő nyelvszigeten éltek, amelyet Zimony, Ingyija, Ruma és Szávaszentdemeter (Sremska Mitrovica) városok és vonzáskörzetük alkotott. Emellett még Péterváradon találunk jelentős német lakosságot, akik szintén nem voltak elszigetelve nemzettársaiktól, hanem a Duna túlpartján élő újvidéki németiséghez kapcsolódtak kulturális és gazdasági szálakkal egyaránt.

A vajdasági németek településhálózata ideális alapot vetett a polgárosodáshoz, hiszen több szabad királyi városban és járási központban is élt jelentős német lakosság, s e városok vonzáskörzetei is döntő többségében németek által voltak lakottak. Amikor a 19. század végén megerősödött az iparosodás miatti migráció, a városokba betelepülő svábok tovább növelik az ott élő német lakosság számát.

4.) Svábok szerepe a mezőgazdaságban, iparosodásban és kereskedelemben

A terület adottságai miatt Vajdaság gazdasága az újratelepítéstől fogva kifejezetten mezőgazdasági jellegű volt. E karaktere a monarchia gazdasági fellendülése után is megmaradt, s mind a mai napig jellemző erre a térségre. Úgy a mezőgazdaság, mint az iparosodás terén a vajdasági svábok úttörő szerepet játszottak, s örökségük mindmáig fellelhető ebben e régióban.

A bánáti sváb telepesek családonként 24 katasztrális hold szántót, 6 hold mezőt és 3 hold legelőt kaptak. Emellett a létesített faluban 1 katasztrális hold építési telket és kertet. Az építkezéshez és gazdaságuk felszereléséhez is kaptak anyagi támogatást vagy kölcsönt.¹² Mindezek ideális feltételek voltak a

¹¹ II. József 1782. szeptember 21-én kelt és Röthlein frankfurti követhoz továbbított pátense teljes lelkiismereti és vallásszabadságot biztosított a Magyarországra bevándorolni kívánó németek számára.

¹² SENZ J. V., *Geschichte der Donauschwaben*, 63.

gazdálkodás beindításához és szinte az „ígéret földjévé” tették Magyarországot a Német-Római császárság területén élők körében.

A Vajdaságba érkező német telepesek előtt azonban óriási feladat állt, hiszen a terület – a verbuválók ígéreteivel ellentétben – csak részben volt alkalmas a földművelésre. Hatalmas mocsarak és lápok, a folyószabályozás hiánya miatt állandó áradások és árvizek, s ezek következményeként pusztító járványok tizedelték az első telepes generációt. A Vajdaság minél előbbi mezőgazdasági termelés alá vonása a bécsi udvar számára nagy fontossággal bírt, ezért a kamara mindent megtett annak érdekében, hogy a mezőgazdasági termelés minél hamarabb elkezdődhessen a vidéken.

Amint azt Kollonich „Einrichtugswerk” munkája is megfogalmazta, a mocsarak és az árterületek lecsapolása tűnt a legégetőbb feladatnak. 1726 és 1733 között elkészült Bánátban a Béga csatorna, amelyet 1795-től 1802-ig a Bácskát átszelő Ferenc csatorna követett. Ezen munkálatok nem csak a mocsarak és árterületek lecsapolását, hanem új vízi közlekedési útvonal létrehozását is szolgálták: a vízi úton történő áruszállítás számára elérhetővé vált az ország e területe is. Ez nagyban elősegítette a vidék iparosodását és a kereskedelem fellendülését. A Vajdaság területén 1854 és 1898 között kiépült vasúthálózat szintén e célt szolgálta. Ebben az infrastrukturális fejlesztésben különösen is nagy jelentőségű volt az 1857-ben elkészült Nagykikinda – Szeged – Temesvár, valamint a 1864-ben kiépített Szeged - Szabadka – Zombor vasútvonal.

A bécsi udvar az újjáéledt Vajdaságot a Habsburg Monarchia éléskamrájának szánta, s a vidék iparosodásának is ezt a csapásirány szabták meg, amely teljes mértékben meg is felelt a terület földrajzi adottságainak. Mindamellet meg kell említenünk azt is, hogy a Habsburgok Vajdaság gazdasági fejlődését a birodalom egészének szempontjából nézték, s e célnak rendelték alá.

Az első vajdasági manufaktúrák létrejötte három pilléren állt: a fejlett kézművesség, háziipar és a kereskedelem folytán felhalmozódott tőke.¹³ Mivel mindhárom téren a svábok kimagasodtak a területen élő többi népcsoport közül, ezért belőlük kerültek ki az iparosodás előfutárai is. Vajdaság első manufaktúrái a 18. század első felében jelentek meg, elsősorban Temesváron és Újvidéken, majd pedig a vízi úton könnyűszerrel elérhető városokban. Ezek között voltak kamarai tulajdonúak is, amelyeket a 19. század elején részvénytársasággá alakultak és helyi polgárok tulajdonába kerültek.

a) Selyemipar

A selyemtermelésről első ízben gróf Johann Andreas von Hamilton (1679-1738) bánáti kormányzó¹⁴ feljegyzéseiben olvashatunk, aki szerint a „a Bánsági alföld ideális terület lenne textil-, gyapjú- és selyemmanufaktúrák létesítéséhez”. Ezen iparág meghonosítása érdekében a kamarai rendelettel óriási eperfa fásítási program indul el, amely hatására 1736-ra már 131000 fa honosodik meg e területen. Továbbá a kamara emberei petéket osztottak ki a lakosság között. Emellett a Bécsi Kamara megfelelő szakembereket, szövöket, takácsokat és kelmefestőket verbuvált Nyugat-Európa számos tájáról, tehát nem kizárólag a német nyelvterületről.¹⁵ Így történhetett meg az, hogy a selyemhernyó tenyésztést és a selyem feldolgozását a 18. század elején olasz telepesek honosították meg nemcsak Temesvár, hanem Versec környékén is. Ez a tevékenység rohamléptekkel terjedt el a bánátsági németek körében a 17. és 18. század folyamán. Az első kincstári tulajdonú selyem manufaktúra Temesváron, a második pedig 1733-ban Nagybecskereken alakult. A manufaktúrákból kinövő gyárak leghamarabb Temesváron, majd az 1880-as években Nagybecskereken, Pancsován, Palánkán és Újvidéken is megjelentek. A selyemhernyó tenyésztés elterjedése kedvezett a kereskedelem fellendülésének is, hiszen helyi szinten egy-egy tehetősebb gazda vagy kereskedő selyembubó-felvásárlóvá lépett elő, aki komoly haszonnal adta tovább és szállította a nyersanyagot az üzemek számára.¹⁶

b) Kender- és textilipar

A sváb helytörténetírás gyakran emlegeti a kendert a „Bácska fehér aranyaként”. Ez az iparág kulcsfontosságú szerepet játszott nemcsak a városi sváb kézműves lakosság, hanem a falusi gazdagparaszti réteg anyagi felemelkedésében és polgárosodásában is.

¹³ MARKOVIĆ, VESELINKA, *Razvoj industrije u Vojvodini do Prvog svetskog rata*, in *Zavičaj na Dunavu. Suživot nemaca i srba u Vojvodini*, Muzej Vojvodine – Donauschwäbisches Zentralmuseum, Novi Sad – Ulm 2009, 181.

¹⁴ Gróf Andreas von Hamilton tábornok a Temesvári Bánság kormányzói tisztjében Mercy utóda volt.

¹⁵ FELDTÄNZER, OSKAR, *Donauschwäbische Geschichte. Das Jahrhundert der Ansiedlung 1689-1805*, Band I, Donauschwäbische Kulturstiftung, München 2006, 153-154.

¹⁶ Institut für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde (IDGL) Tübingen, Archiv, HA 0117: Franz Hamm (1900-1988) sváb politikus jegyzetei.

A kendertermelés és feldolgozás meghonosításában szintén a kamarai telepések serénykedtek, s a növény termesztése is csakhamar meghonosodott a bánáti svábok körében, ám igazi reneszánszát mégis a Bácskában élte. A 19. század elején Temesvár után egy újabb bánáti városban, Nagybecskereken is megjelent ez az iparág. A Tisza sem jelentett akadályt a „kenderláz” terjedésének, s csakhamar kereskedőkön és vándorlegényeken keresztül a kender eljut a Bácskába, majd a Szerémségbe is. Bácskában a legjelentősebb kenderipari központtá Hódság fejlődött. A 19. század végétől e község nevét lakói nem csak Hodschagként emlegették, hanem a Hanfhausen, azaz „Kenderháza” elnevezés is elterjedt köztük, s idővel az egész bácskai svábság körében is.

A kenderfeldolgozás – más iparágakhoz képest – viszonylag kis befektetéssel járt, s a manufaktúrák dolgozói is a szegényebb, napszámos réteg közül kerültek ki. Így csakhamar a falvakban is megjelentek a kenderfeldolgozó manufaktúrák, amelyek kész vagy félkész termékeket állítottak elő. Ezt jól szemlélteti a Hódsági járás példája, hiszen a 19. század végére e járás területén fekvő sváb falvak mindegyikében több kendermanufaktúra is működik: Szentfülöpon 34, Militicsen 17, Szilberekén 10, Veprődön 3, Bácsordason 2.¹⁷ A szó szorosabb értelmében vett kendergyárak a 20. század első éveiben létesülnek, melyek közül a legjelentősebbek Johann Ertl hódsági, Chotek gróf futaki, Michaels ópalánkai, a Hungária Rt. újverbászi, Alexander Kaufmann apatini, Wilhelm Klein militicsi kendergyára. A Magyar Királyság területén található 12 legjelentősebb kendergyár közül 5 a Bácskában működött.¹⁸

A 20. század elején a textilipar is kilépett a manufaktúrák kereteiből és megalakultak az első vajdasági textilgyárak, melyek közül a legnagyobbak Temesváron, Kúlán és Nagybecskereken létesültek. Tulajdonosaik - kivétel nélkül - svábok voltak.¹⁹

c) Élelmiszeripar

A telepítés utáni első időszakban a gabona felvásárlói és kiszállítói jobbra bécsi és pesti üzletemberek voltak, de az ő szerepüket fokozatosan átvették nemcsak a helyi zsidó, hanem a jómódú sváb gazdák és kereskedők is. Ugyancsak a svábok e két csoportjából kerültek ki a kisebb, falusi malmok tulajdonosai. A nagyobb kapacitású malmok az 1860-as években jelentek meg a területen, s ezek jelentős része helyi svábok tulajdonát képezte. Az 1898-as gazdasági statisztika szerint a Bácskában 9, a Bánátban 4, a Szerémségben pedig 9 ipari és kereskedelmi malom működött. A fontosabbak közé számított Karl Heffner és fia újvidéki gőzmalma, Gutwein, Schmidt és társai cservenkai, és Lutzenbach nagybecskereki gőzmalma. Természetesen a svábok mellett a malomtulajdonosok között zsidók, magyarok és szerbek is voltak, de a németek szerepe az iparágban mindenképpen kiemelkedőnek mondható.²⁰

A vajdasági sörgyártás egyidős a németek betelepítésével, hiszen a városokban és a nagyközségekben néhány évvel a megérkezésük után megindultak a sörfőző manufaktúrák: Temesváron 1718-ban, Pancsován 1722-ben, Apatinban 1756-ban. A 19. század végére a manufaktúrákból valódi gyárak alakultak ki, s csatlakozott a sorhoz Dunacséb, Kúla, Versec, Nagybecskerek, Száva-szentdemeter (Sremska Mitrovica) és Pétervárad is. A századfordulón a Vajdaság területén működő 17 sörgyár közül 13 sváb, 3 szerb és 1 magyar tulajdonban volt.²¹

A napraforgó olaj sajtolása a vajdasági manufaktúrákban már a 19. század első felében megindult, s ezek közül a század második felében két jelentős olajgyár emelkedett ki: a nagybecskereki és az újverbászi. Mindkettő helyi sváb iparosok tulajdonában állt. Ugyancsak e két település és Cservenka lettek az 1900-as évek elején beindult vajdasági cukorgyártás központjai is.²²

Jelentős vágóhidakat sváb nagygazdák létesítettek Temesváron és Nagykárolyfalván (Banatski Karlovac). A kukorica feldolgozása pedig 1897-ben Pancsován indult meg Friedrich Gottfried gyárában.²³

A bortermelés és palackozás a természeti adottságok miatt a Versec környéki hegyekben valamint a Szerémségben vált jelentős iparággá.

d) Építőanyag ipar

¹⁷ AUFRICHT, JOSEF, AUFRICHT, MARGOT (szerk.), *Hodschag 1756-2006. Geschichte und Geschichten*, München 2006, 169-179.

¹⁸ MARKOVIĆ, V., *Razvoj industrije u Vojvodini*, 182.

¹⁹ IDGL Tübingen, Archiv, HA 0117: Franz Hamm (1900-1988) sváb politikus jegyzetei.

²⁰ IDGL Tübingen, Archiv, HA 0117: Franz Hamm (1900-1988) sváb politikus jegyzetei.

²¹ IDGL Tübingen, Archiv, HA 0117: Franz Hamm (1900-1988) sváb politikus jegyzetei.

²² HARASZTHY, LAJOS, *Ipar, kereskedelem, hitelügy, közlekedésügy*, in (szerk. Borovszky, Samu), *Bács-Bodrog Vármegye II.* (interneten: <http://mek.oszk.hu/09500/09536/html/0003/15.html>).

²³ IDGL Tübingen, Archiv, HA 0117: Franz Hamm (1900-1988) sváb politikus jegyzetei.

Az 1880-as és 1890-es éveket országszerte jellemző nagy építkezések fellendítik a vajdasági téglagyárakat is. Nemcsak a Budapesten, hanem az ország számos nagyvárosában tevékenykedő, vajdasági származású sváb építészeknek is nagy szerepe volt ebben. Közülük az apatini származású Raichle Ferenc nevét emelném ki, aki nagyban hozzájárult Szabadka és Szeged századfordulós arculatának kialakításához.²⁴ A 19. század második felében épült bácskai, bánáti és szerémségi katolikus és evangélikus templomok szinte mindegyike vajdasági sváb építési vállalkozók munkáját dicsérik.²⁵

A területen található legjelentősebb tégl- és cserépgyárak, Temesvár, Nagybecskerek, Lugos, Kikinda, Apatin, Óverbász, nagyobb részt sváb és kisebb részt szerb nagygazdákból vagy iparosokból gyártulajdonosokká avanszált polgárok kezében voltak. A szerémségi Beocsinban található, sváb tulajdonú cementgyár a századfordulón Magyarország cementszükségletének közel a felét biztosította.²⁶

5.) A svábok polgárosodásának kezdetei

A polgárosodás sokarcú történelmi folyamat, a polgár pedig három tényező együtteseként értelmezhető: társadalmi helyzet, értékrend és életmód, életstílus tekintetében. Történetileg emberek azon csoportját tekintjük polgároknak, akik az árutermelésre, árukereskedelemre, illetve úgynevezett szabad értelmiségi pályákra „szerveződtek rá”, s ily módon valamiféle független egzisztenciával rendelkeznek. A polgár tehát nem része többé a feudális függésrendszernek, hanem társadalmi helyzete kizárólag saját teljesítményétől függ.²⁷

A vajdasági németek polgárosodási folyamatának kezdetét nem lehet egy időponthoz vagy történelmi eseményhez kötni. Mindenképpen nagy jelentőséggel bírt ebben, hogy egyes települések elnyerték a szabad királyi városok rangját: Újvidék 1748-ban, Zombor és Szabadka 1749-ben, Temesvár 1781-ben, Versec 1817-ben, Arad pedig 1834-ben. Ugyancsak több nagyközség kapta meg a mezővárosi címet.

A vidék iparilag legfejlettebb városaiban, Temesváron és Újvidéken, már a 18. század végén felfigyelhetünk e tendencia jeleire. Zombor, mint megyeszékhely svábjainak polgárosodása is ekkor indult, ám itt nem az iparosok és kereskedők, hanem a vármegye tisztviselőikara lett a folyamat zászlóvivője. Ezért a zombori sváb és magyar lakosság polgárosodása szorosan kötődik egymáshoz. Emellett meg kell jegyeznünk, hogy a város méretéhez és jelentőségéhez képest elmaradt az iparosodásban a többi német lakta várossal szemben, s polgárságának vezetői is a tekintélyes vármegyei tisztviselők soraiból kerültek ki. A sváb polgári réteg elmagyarosodás a vajdasági városok közül Zomborban volt a leginkább előrehaladott stádiumban.

A 19. század első felében követik Temesvár és Újvidék svábjainak polgárosodását a fejlődésnek induló városok, Nagybecskerek, Kikinda, Fehértemplom, Pancsova és Versec németajkú lakosai is.

A helyi német nyelvű lapok az anyanyelv ápolása mellett hozzájárultak a polgári értékrend és szokások népszerűsítéséhez, mivel azok elsősorban németországi vagy ausztriai kiadványok írásait közölték. A térség első német nyelvű lapját Matthias Heimerl indította 1771-ben Temesváron. A 19. század elején több, hosszabb-rövidebb életű, lapot is kiadnak a sváb városokban, de a „tömeges lapkiadás” inkább az 1850-es években indul meg.

A telepítés során a földművesek közel azonos nagyságú földterülethez jutottak hozzá. A termőföld minősége és a gazdák rátermettsége mellett a tragikus természeti csapások (árvizek, aszályok) is közrejátszottak a paraszti társadalom differenciálódásához. A tehetősebb sváb parasztság körében a polgárosodás folyamata a 19. század második felében indult meg. Egyre többen iskoláztatták fiaikat, s így ők hazatérve a helyi vagy a környékbeli sváb lakta városok polgárságának sorait erősítették.

A németek a vidék más nemzetiségéhez képest előnyben voltak ezen a téren, hiszen a többieknél modernebb mezőgazdasági technikákat alkalmaztak. Ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy a Vajdaság több nemzetiségének együttélése lehetővé tette, hogy más nemzetiségek is átvegyék e módszereket. Ezért elmondhatjuk, hogy a svábok hozzájárultak a vajdasági szerb, magyar, román, szlovák, sokác és bunyevác

²⁴ DURANCI, BÉLA, *A szecesszió szabadkai építésze Raichle J. Ferenc*, in (szerk. Bori, Imre), *Ezredéve itt. Délvidéki magyar olvasókönyv*, Fórum, Újvidék 2004, 209-212.

²⁵ Vö. ERŐS, LAJOS (szerk.), *Adalékok a Zrenjanini-Nagybecskereki Egyházmegye történetéhez*, Kisoroszi Római Katolikus Plébániahivatal, Rusko Selo 1993; *Schematismus Dioecesis Suboticanae*, Subotička Biskupija, Subotica 2009.

²⁶ MARKOVIĆ, V., *Razvoj industrije u Vojvodini*, 183.

²⁷ GERŐ, ANDRÁS, *Magyar polgárosodás*, Atlantisz, Budapest 1993, 9.

parasztság modernizációjához is. A falvakban élő német kézművesekre jellemző volt a több lábbon állás, tehát az iparüzés mellett földműveléssel, szőlő- és gyümölcsstermeléssel is foglalkoztak.²⁸

A vajdasági városok sváb lakossága körében elsősorban az iparosodás által anyagilag megerősödött réteg lett a polgárosodási folyamat előmozdítója. Az 1830-as évektől kezdve megjelentek a polgáriásodás jelei az öltözködésben, társasági élet felélénkülésében, egyesület-alapításokban, az építészeti stílus megváltozásában és egyéb szokásokban. Ezt a folyamatot az 1848/49-es szabadságharc tragikus vajdasági eseményei félbeszakítják, ugyanakkor komoly lökést adnak a polgárság nemzeti öntudatra ébredésének.

6.) Az 1849/49-es forradalom és szabadságharc

A vajdasági szerbekkel és románokkal ellentétben a svábok körében a forradalom kitörése előtt még csak csíráiban indult meg a nemzeti öntudatra ébredés. Ennek fő oka az volt, hogy a svábság – a szerbséghez és a románsághoz képest – „fiatal” nemzetiség volt: alig száz éves magyarországi múltta tekinthetett vissza. Ez az idő pedig kevés volt ahhoz, hogy a legkülönbözőbb német nyelvterületről a Vajdaságba érkezett telepesek utódai magukat egy ugyanazon nemzet tagjaiként tudják értelmezni.

A svábság viszonyulása az 1848/49-es eseményekhez – néhány bánági települést leszámítva – egyértelműen pozitív volt. A bácskai svábok azonnal magukénak vallották úgy a nemzeti ügyet, mint a magyar függetlenségi törekvéseket is. A bánati svábok, akik szerb és román falvakkal tarkított, de mégis alapjában véve német többségű területen éltek, a magyar szabadságharc terén némileg megosztottak voltak, mivel az itteni sváb polgárság törekvéseire hatással volt a szerb nemzeti mozgalom is. Ezt igazolja az a tény, hogy a reformkorban két bánati városban, Fehértemplomban és Pancsován, a németek a szerbekkel együtt alapítottak közös polgári kaszinót, míg a magyarok tőlük függetlenül szervezték meg sajátjukat.

A Mária Terézia és II. József által a betelepített németeknek adott privilégiumok miatt a jobbagyság intézménye nem érintette a magyarországi svábokat. Ennek ellenére a sváb polgárság támogatta nemcsak a reformkor kezdeményezéseit, hanem az 1848-as Forradalom polgári értékrendet megteremteni kívánó célkitűzéseit is. A szabadság, a törvény előtti egyenlőség és igazságosság olyan eszmék voltak, amelyekkel örömmel tudott azonosulni a sváb polgárság és parasztság egyaránt.

Temesvár sváb polgársága Johann Nepomuk Preyer polgármesterrel az élén a forradalom mellett foglalt állást 1848 márciusában – szembehelyezkedve ezzel a városban állomásozó, Rukavina báró parancsnoksága alatt álló császári csapatokkal. Ám az októberi események megváltoztatták a temesvári polgárság forradalomhoz való viszonyulását: Preyerrel az élen elhatárolódott Kossuthtól és a „lázdóktól”, s hitet tett a Habsburg házhoz való hűségéről. A forradalmat támogató polgárok ezután a város elhagyására kényszerültek.²⁹

Temesvár esete azonban korántsem mérvadó a teljes bánati sváb polgárság szabadságharchoz való viszonyának megítélésében. Tény és való, hogy polgárok egy része hű marad a császári csapatokhoz, de nagy többségük – sok esetben éppen a szerbek túlkapásai miatt – a magyarokat támogatta. Tették ezt elsősorban azért, mert a forradalom által hirdetett polgári értékrendet sokkal inkább magukénak érezték, mint egy a szerbek által megteremteni szándékozott, s e nemzetiség által vezetni kívánt Vajdaságot. Ezért a szerbek svábokhoz intézett kiáltványa, melyben támogatásukat kérték, nem talált komolyabb visszhangra a polgárok körében. Versec, Pancsova és Fehértemplom sváb polgárai éppúgy a magyar csapatokat támogatták, mint a szerémségi és szlavóniai városok német lakói. Ez utóbbiak 1848 nyarán Hugo Graf Eltz vezetésével Vukováron forradalmi bizottmányt alakítottak. Tettükért 1848. október végén, az osztrák és szerb csapatok közös fellépése idején, nagy árat fizettek.³⁰

Számos vajdasági sváb polgár és földműves harcolt a szabadságharc alatt a honvéd csapatokban: ott voltak Arad bevételénél és Damjanich csapataiban. Bergmann József „sváb” ezredében és Komárom védelmében egyaránt kitűnt hősiességük és a szabadságharcért való elkötelezettségük. Az 1849. májusában Bem tábornok által felállított Bánati Német Honvédezredben szintén hősiességükről tettek tanúságot a vajdasági sváb katonák. Nemcsak Kossuth megnyilvánulásai, hanem az utókor forradalmi és

²⁸ JANJETOVIĆ, ZORAN, *Gegenseitige Kultureinflüsse zwischen Serben und Donauschwaben in der Vojvodina* (interneten: <http://www.drustvosns.org/nemacka%20manjina/janjetovic/Z.%20Janjetovic,%20Gegenseitige%20Kultureinflüsse%20zwischen%20Serben%20und%20Donauschwaben%20in%20der%20Vojvodina.pdf>)

²⁹ RÖDER, ANNEMARIE, *Von Schlichte zu Schlichtung – auf den Spuren einer württembergischen Auswandererfamilie in Temeswar*, in (szerk. Röder Annemarie), *Dan hier ist beser zu leben als in dem Schwabenland: vom deutschen Südwesten in das Banat und nach Siebenbürgen*, Haus der Heimat, Stuttgart 2002, 231-236; SENZ J.-V., *Geschichte der Donauschwaben*, 118-119.

³⁰ SENZ, J.-V., *Geschichte der Donauschwaben*, 117.

szabadságharcos irodalma is egyértelműen pozitív képet fest a svábok, különösképpen is a polgárság tanúságtételéről a haza ügye mellett. Kitűnő példa erre a verseci író, Herczeg Ferenc, *A hét sváb* című regénye.

Mivel a szabadságharc ideje alatt a Vajdaságban erősen felszínre került a nemzetiségi kérdés, ezért a sváb polgárok egy csoportja³¹ számításba vette e terület újrendezésének lehetőségét, hiszen ez az óhaj a győztes osztrákokkal szövetséges szerbek és románok feltett szándéka volt. A sváb polgárok szerették volna elérni, hogy egy önálló délkeleti tartomány megalakulásakor az udvar vegye figyelembe az ő érdekeiket is. 1849. október 2-án Billéden 30 sváb lakta település³² 133 képviselője gyűlt össze, akik Josef Nowak (1803-1880) bogárosi esperesplébánost választották szószólójuknak. Az általa megfogalmazott manifesztumot egy polgármester, 13 községi bíró és 17 községi esküdt látta el kézjegyével. A manifesztumot Nowak személyesen vitte el Bécsbe, s ott, mint a „bánáti német nemzet” képviselője nyújtotta át. Ennek ellenére az uralkodóval személyesen találkozni nem tudott.

A vajdasági svábok képviselői e manifesztumukban egyebek mellett arra kérték az uralkodót, hogy élükre egy „sváb grófot” nevezzen ki. Hasonló jogállású vezetőt kértek tehát a „sváb nemzet” számára, mint amilyen az erdélyi szászok vagy a vajdasági szerbek élén állt. 1849 november 8-án Zombolyán egy újabb kérelmet fogalmaztak meg, amelyben Carl von Arizi (1804-1870) személyét javasolták a „sváb gróf” tisztjére. Ezt a petíciót azonban már nem juttatták el Bécsbe, mivel az események gyors folyása felülírta a vajdasági svábok e csoportjának elképzeléseit.³³

1849. november 18-i császári rendelettel létrejött „Szerb Vajdaság és Temesi Bánság”, amely magában foglalta Torontál, Temes, Krassó és Bács vármegyéket, valamint az újlaki (Ilok) és a rumai járásokat a Szerémségben. Az új közigazgatás kedvezett a svábok polgárosodásának és nemzeti öntudatuk erősödésének, hiszen az adminisztráció nyelve újra a német lett.

A két petíció több szempontból is komoly jelentőséggel bír. Elsősorban azért, mert svábok – amellet, hogy hitet tesznek a „nagy német népközösséghez” való tartozásukról – önmagukról mint egységes közösségről, népcsoportról beszélnek. Emellett fontos kiemelni, hogy a manifesztum megfogalmazói és felterjesztői, a polgárok azok, akik a svábok nevében cselekszenek, azaz a „sváb nemzet” képviselőinek tekintik magukat.

7.) Oktatásügy

A középfokú oktatási intézmények a 18. század első felében jelentek meg a Vajdaság területén. A sváb diákok számára Temesvár, Zombor, Újvidék, Újverbász, Nagybecskerek, Versec és Karlóca váltak a középfokú oktatás központjaivá, ahol gimnáziumok és szakiskolák működtek. A piarista rend Temesváron 1789-től, Nagybecskereken pedig 1846-tól tartott fenn főgimnáziumot. Az intézmények oktatási nyelve a kiegyezésig a német, esetenként a latin volt. Az 1860-ban alapított Kalocsai Érseki Főgimnázium szintén nagy vonzerővel bírt a vajdasági katolikus sváb gimnazisták körében: a jezsuiták vezette színvonalas intézményben a vajdasági sváb diákok aránya 20% körül mozgott.³⁴ Temesváron 1775-ben, Versecen pedig 1854-ben német nyelvű tanítóképző kezdte meg működését, amelyek arra voltak hivatottak, hogy képzett német tanítókkal lássák el a vajdasági német települések iskoláit. Emellett a szabadkai magyar és a zombori szerb nyelvű tanítóképzőkben adtak helyet a német nyelvű tanítóképzésnek is. E két intézménynek azért volt fokozott jelentősége, mivel a vajdasági falvak nagy részében többnyelvű, magyar-német, szerb-német, román-német vagy magyar-német-szerb tannyelvű iskolák működtek.

Az 1867-es kiegyezés után azonban a német nyelv egyre inkább kezdett háttérbe szorulni, először a középfokú, majd az alafokú oktatásban is. A 20. századi német történészek többsége (Josef-Volkmar Senz, Hans Rasimus, Ingomar Senz) éppúgy, mint a szerb és román történetírás drámai módon írják a kiegyezés után az oktatás terén *azonnal* meginduló „elmagyarosítási” folyamatról (Magyarisierung). Tagadhatatlan, hogy e politika a középfokú oktatás terén valóban 1867 után éreztette hatását, az elemi iskolai oktatásban azonban korántsem a kiegyezés közvetlen következményeként, hanem sokkal inkább az 1879. és az 1907. évi oktatási törvények folytán.

³¹ Pukánszky fontosnak tartja kihangsúlyozni, hogy e csoportot elsősorban paraszti sorból felemelkedő és nem „tősgyökeres” városi polgárok képezték. Vö. PUKÁNSZKY, BÉLA, *Német polgárság magyar földön*, Lucidus Kiadó, Budapest 2000², 165.

³² Az említett 30 településen közel 50000 sváb élt ebben az időben J.-V. Senz becslése szerint.

³³ Mindkét manifesztum szövegét idézi SENZ J.-V., *Geschichte der Donauschwaben*, 128-129.

³⁴ Vö. TÓTH, MIKE (szerk.), *A kalocsai kollégium ötven éve*, Kalocsa 1910.

Az 1868: XXXVIII. törvénycikk elrendelte az általános és kötelező népoktatást. E törvény előkészítése és megvalósításának első lépései is Eötvös József nevét dicsérik elsősorban, akinek nem kevés szerepe volt az 1868-as nemzetiségi törvény megalkotásában is. A népoktatásról szóló törvény 58. paragrafusa – szinkronban a nemzetiségi törvény szellemével – úgy rendelkezett, hogy minden növendék anyanyelvén nyerve az oktatást, amennyiben ez a nyelv a községben divatozó nyelvek egyike. Sem ebben, sem pedig az 1868: XLIV. törvényben nem írták elő az elemi népiskolák esetében a magyar nyelv kötelező tanítását.³⁵ Azonban a gimnáziumokban és a reáliskolákban a kiegyezést követően a magyar lett az oktatás nyelve. Ez a hirtelen változás számos problémát okozott az addig német nyelven tanuló sváb diákoknak.³⁶ Hasonlóképpen megfigyelhetjük az államnyelv térhódítását a német nyelv rovására a magyarok által is lakott nagyobb városok elemi iskoláiban: Zomborban, Újvidéken, Nagybecskerekben, Temesváron és Aradon.³⁷

A kiegyezést követő években Michael Haas (1810-1866) szatmári püspök lépett fel először a körzeti tanítói egyesületek létesítése érdekében. A vajdasági sváb tanítók az 1870-es években csatlakoztak a Josef Rill és Johann Heinrich Schwicker vezetése alatti tanítói mozgalomhoz, amely kísérletet tett egy „sváb tanügyi körzet” létrehozására az ország déli megyéiben. Ez a kísérlet azonban kudarcba fulladt.

Tisza Kálmán (1875-1890) miniszterelnöksége alatt további fordulat állt be az oktatáspolitikában. Az 1879: XVIII. törvénycikk, a Trefort Ágoston (1817-1888) nevéhez fűződő oktatási törvény, bevezette a magyar nyelv kötelező oktatását a népiskolákban. Ezentúl tehát a sváb tanítóknak is jól kellett beszélniük a magyar nyelvet ahhoz, hogy oktathassák azt. 1882-től a tanítói képesítés megszerzése annak többé nem vált lehetségessé, aki „a magyar nyelvet beszédben és írásban annyira el nem sajátította, hogy azt a népiskolában taníthassa.”³⁸ A tanítókként működők, de magyarul nem tudók számára a törvény három évet adott az államnyelv megfelelő elsajátításához és a nyelvvizsga letételéhez.³⁹

E törvény gyakorlati megvalósításával azonban bőven akadtak nehézségek – különösen azokon a településeken, amelyekben a magyarság csak gyéren, vagy egyáltalán nem volt képviselve. A magyarul nem tudó tanítók számára szervezett kurzusok pedig csak részleges sikerekkel jártak. A Bánátban, különösképpen az 1872-ben polgárosított határőrvidéken, az 1879-es törvény végrehajtását a helyi hatóságok „nem sürgették”, mivel a járási és községi elöljárók is elsősorban a gazdag szerb földbirtokosok közül kerültek ki. A sváb politikusok a „szerb mágnások” árnyékában, olykor velük közösen fellépve sikeresen megvédték a német elemi iskolákat a magyarosítási törekvésektől.

A századelőn azonban a magyar nyelv tanításával összefüggő miniszteri rendeletek sokasodása jelezte, hogy a nemzetiségekkel szembeni magatartás megváltozott. Ennek törvényszintű kifejeződése és betetőzése volt az 1907-ben megszavazott „Lex Apponyi” törvénycsomag, amely újrafogalmazta az 1879-es törvényben foglaltakat. A félreértések elkerülése végett, szemben a korábbi törvénnyel, most megfogalmazásra került az, hogy milyen eredménnyel kell zárulnia a magyar nyelv tanításának. Eszerint a mindennapi iskolákban a megállapított tanítási terv szerint és kijelölt óraszámokban olyan mértékben kellett tanítani a magyar nyelvet, hogy „a nem magyar anyanyelvű gyermek a negyedik évfolyam bevégeztével gondolatait magyarul előszóval és írásban érthetően ki tudja fejteni.”⁴⁰

Az 1879. és 1907. évi elemi iskolai oktatást érintő törvények svábokra gyakorolt hatása még szembeütőbb a statisztikai adatok fényében. 1872-ben Magyarország területén 1810 kizárólag német tannyelvű elemi iskola létezett, emellett további 800 kétnyelvű és 150 háromnyelvű iskolában működtek német osztályok. Ezzel szemben 1880-ra a tisztán német tannyelvű iskolák száma 867-re, 1918-ban pedig 417-re csökkent. Ezek közül 163 a Szászföldön, 116 pedig Burgenlandban működött, így tehát az akkor 1670000 főt számláló vajdasági, dunántúli és szatmári svábság összesen 163 német nyelvű elemi iskolát tudhatott magáénak. Ezek közül 79 a katolikus egyház, 77 pedig az evangélikus egyház felekezeti iskolája volt. Ez tehát azt jelenti, hogy az 1270000 katolikus svábnak 79, míg a 167000 evangélikus sváb számára 77 felekezeti iskola állt rendelkezésre.⁴¹ Ennél fogva tehát elmondhatjuk, hogy az evangélikus svábok az anyanyelvű felekezeti iskolák számát tekintve sokkalta jobb helyzetben voltak katolikus nemzettársaiknál.

³⁵ KÉRI, KATALIN, *Az 1879: XVIII. törvénycikktől a "Lex Apponyi"-ig: Adalékok a kötelező magyar nyelvoktatás történetéhez*, in (szerk. Hanák, Péter – Nagy Magdolna) *Híd a századok felett. Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára*, University of Pécs, Pécs 1997, (interneten: <http://kerikata.hu/publikaciok/text/lexaponyi.htm>)

³⁶ Vö. MÜLLER-GUTTENBRUNN, ADAM, *Der Roman meines Lebens, Aus dem Nachlass zusammengestellt von Roderich Müller-Guttenbrunn*, Staackmann, Leipzig 1927.

³⁷ IDGL Tübingen, Archiv, HA 0117: Franz Hamm (1900-1988) sváb politikus jegyzetei.

³⁸ 1879. évi XVIII. Törvénycikk, (interneten: <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=5848>).

³⁹ 1879. évi XVIII. Törvénycikk, (interneten: <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=5848>).

⁴⁰ CORPUS IURIS, 1907: XXVII. tc. In: KÉRI, KATALIN, *Az 1879: XVIII. törvénycikktől a "Lex Apponyi"-ig*.

⁴¹ IDGL Tübingen, Archiv, HA 0117: Franz Hamm (1900-1988) sváb politikus jegyzetei.

A vajdasági sváb polgárság körében különösképpen az 1907-es közoktatásügyi törvény keltett nagy felháborodást és hozzájárult a politikai szerveződésük fokozódásához is.⁴²

8.) A *Deutsche Schulvereine*⁴³ sajtóhadjárata

A „Nagynémet egység” eszméjéért küzdő német és osztrák nacionalista körök - kisebb-nagyobb megszakításokkal – a kiegyezéstől az első világháború kezdetéig folytattak sajtóhadjáratot nem csak a „Magyarisierung”, hanem a magyar kormány, sőt az egész magyar társadalom ellen. Ezen sajtóvitának számos részvevője és állomása volt, amelyeket jelen írásomban nem szeretnék részletezni.⁴⁴ A polémia legmarkánsabb osztrák-német résztvevői a *Schulvereine* vagy hozzá közel álló körök képviselői közül kerültek ki, akik a magyarországi német nyelvű iskolák megmaradása érdekében emelték fel hangjukat. Tevékenységüket azonban nem annyira a magyarországi német kisebbségért való tenni akarás, mintsem a nagynémet eszmék terjesztése fűtötte. Túlbuzgóságuk és vita elfajulása miatt csakhamar magyarellenes hangot ütöttek meg, s ezzel bizalmatlanságot keltettek a magyar közvéleményben az általuk védeni kívánt sváb polgársággal szemben. A sajtóvita tehát alaposan felkavarta a magyar-német polgárságot és sokakat indított a magyarság melletti tanúságtételre: egymás után jelentek meg sváb polgárok tollából olyan magyar és német nyelvű írások, melyek a magyar-sváb sorsközösségről valamint a svábok magyar hazához való hűségéről és ragaszkodásáról szóltak.⁴⁵ A sajtóvita keltette bizalmatlan hangulat a sváb polgárokat arra készítette, hogy újra és újra hitet tegyenek magyarságukról, s ezáltal a német-osztrák körök által indított polémia végül - közvetett módon - a sváb polgárság asszimilációjának felgyorsulásához járult hozzá.

9.) A polgárság nemzeti ébredése

a) Helyi szinten

A kiegyezés utáni első sváb polgári mozgalom Újvidéken éppen a német nyelvű középfokú oktatás védelmében indult meg 1879-ben. A polgárok, Ferdinand Schreiberrel az élükön, egy kétosztályos német tannyelvű ipari és kereskedelmi iskola alapítását szorgalmazták. A csoport szoros kapcsolatot alakított ki Edmund Steinackerrel (1839-1929), a szászok egyik parlamenti képviselőjével, aki felkarolta kezdeményezésüket. Ugyancsak e szellemiséget terjesztette az újvidéki kiadású *Bács-Bodrogher Presse* is. Sajnálatos módon e kezdeményezés egy időbe esett a *Schulvereine* magyarellenes sajtóhadjáratának második szakaszával, ezért az iskolaalapítás ügye megosztotta Újvidék sváb polgárait. A „negyvennyolcas” polgárok csoportja úgy vélte, hogy hazafias kötelességük hitet tenni magyar-német voltukról és élesen elhatárolódnia a *Schulvereine* terjesztette „nagynémet” eszméktől és magyarellenességtől. Ludwig Bodroghi-Einweg, a helyi gimnázium földrajz-történelem tanára által 1880-ban kiadott *Der Staatsretter in Neusatz* c. röpirat keményen szembeszállt Schreiber csoportjával. Ám Bodroghi-Einweg írásában oly hévvel hangsúlyozza a magyar hazához való hűségét, hogy végül erősen németellenes hangot üt meg.⁴⁶ A Schreiber - csoport által felvetett,

⁴² FIEDLER KONSTANTIN, *Die Lehrerausbildung in Ungarn bis 1944*, in (szerk. Senz, Josef-Volkmar), *Donauschwäbische Lehrer- und Forschungsarbeit, 25 Jahre ADL*, Donauschwäbisches Archiv, München 1973, 82-83.

⁴³ A „Német Iskolaegyesület” 1880-ban alakult Bécsben a Magyar Szent Korona Országában és Az Osztrák örökös tartományok peremvidékén (Bukovina, Galícia) élő németek anyanyelvi oktatásának elősegítése céljából. A tagok anyagi támogatásával azokban a német lakta helységekből alapítottak német nyelvű osztályokat vagy iskolákat, ahol erre az adott községeknek nem volt anyagi lehetősége. Emellett pedig anyagi segítséget nyújtottak a már meglévő német nyelvű oktatás fenntartásához. 1914-ben 152 önálló német iskolát és óvodát működtetett valamint 80 tanárt és 100 óvónőt foglalkoztatott. Mindemellett azonban a szervezet a „nagynémet eszme” szószólója volt: a Német Birodalom határain túl élő német szigetek megőrzése mellett a határokon belül élő kisebbségek elnémetesítésének fontosságát is hirdette. BARTA ERWIN, BELL KARL, *Geschichte der Schutzarbeit am deutschen Volkstum*, Verein f.d. Deutschtum im Ausland, Dresden 1930, 14; PUKÁNSZKY, B., *Német polgárság magyar földön*, 91-92.

⁴⁴ Vö. PUKÁNSZKY, B., *Német polgárság magyar földön*, 89-107.

⁴⁵ Magyar részről a Rákosi Jenő által szerkesztett *Reform* hasábjain válaszoltak sváb és magyar szerzők egyaránt a *Schulvereine* vádjaira. Továbbá jelentősebb röpiratok e témában: HALÁSZ, SÁNDOR, *Mit akar a Schulverein?*, Révai, Budapest 1882; NEMÉNYI, AMBRUS, *Hungarica res*, Hermannstadt 1882; PFLUG, GYULA, *Der Wahrheit eine Gasse*, Pancsova 1882; TÓTH, GÁSPÁR, *„Pánszláv rágalmakat” cáfolva*, Selmecebánya 1886; RADÓ, SÁNDOR, *Das Deutschtum in Ungarn*, 1908. Vö. PUKÁNSZKY, BÉLA, *Nagynémet eszmék irodalmi visszhangja*, Budapest 1936.

⁴⁶ PUKÁNSZKY, B., *Német polgárság magyar földön*, 104-105.

teljesen reálisnak tekinthető kérés ily mértékű túlreagálása betekintést nyújt számunkra abba az összetett helyzetbe, amelyben a vajdasági sváb polgárság találta magát a kiegyezés utáni évtizedekben.

Habár az 1880-as évek második felében a Schreiber nevével fémjelzett mozgalom háttérbe szorult, mégis bőven akadtak olyan újvidéki polgárok, akik az 1890-évek végén egy alapítandó német párt eszménye mellett szálltak síkra.

A kiegyezéstől 1914-ig közel 200 német nyelvű lapot adtak ki a Vajdaságban.⁴⁷ Ezek közül csak kevés volt kifejezetten a sváb polgári-nemzeti mozgalom szolgálatában, de azzal, hogy németországi, főként stuttgarti lapokból⁴⁸ közöltek cikkeket, nagyban hozzájárultak nemcsak az ottani polgári életstílus utáni vágyakozáshoz, hanem az „öshaza” utáni nosztalgia és a „nagy német nemzethez” való tartozás érzésének megszületéséhez illetve elmélyítéséhez. Ennek hatására az 1870-es évektől műkedvelő kántortanítók, katolikus papok és evangélikus lelkészek tollából számos olyan népszínmű született, amely a „sváb honfoglaló ősök” heroizmusát szemléltették.⁴⁹

Az 1890-es években a sváb polgárság nemzeti öntudatra ébredésének és az anyanyelvű oktatás megőrzéséért vívott harc vezéregyéniségei a bánáti egykori határőrvidék városaiból kerültek ki, hiszen e területet 1872-ig közvetlenül Bécsnek volt alárendelve, így itt helyi közigazgatási szervek komolyabb hatalommal bírtak, mint a Vajdaság más részein.

Fehértemplomban, amely 1880-ban 6800 német, 1600 szerb és 500 magyar lakossal rendelkezett, Leonhard Böhm (1833-1925) író, történész és polgármester, Ludwig Kremling (1861-1930) és Franz Greiner ügyvédek álltak a városi német polgárság önszerveződésének élére. A városi tanácsban sikeresen a német nyelv közigazgatás terén történő visszaszorítása, valamint az iskolai naplók német helyett magyar nyelven történő vezetése és a helyi iskolák tervezett államosítása ellen. Célkitűzéseiket támogatta és a fehértemplomi sváb lakosság nemzeti ébredését elősegítette az 1896-ban Jakob Schümichen (1851-1905) által alapított *Ungarisch-Weißkirchner Volksblatt* is.⁵⁰

A fehértemplomiak példáját követve a verseci sváb polgárok is kifejezték nemzeti öntudatuk megőrzésének szándékát. Annak ellenére, hogy a városnak két német lapja is volt - *Werschetzer Gebirgsbote* (1857-1918) és a *Neue Werschetzer Zeitung* (1881-1907) – az 1890-es évekre mindkettő elveszítette német nemzeti jellegét – elsősorban az ominózus Schulverein - sajtóvita miatt. Miután Eduard Rittinger átvette a *Neue Werschetzer Zeitung* főszerkesztői posztját, az újság a szerveződő sváb nemzeti mozgalom szócsöve lett. A város közelemben is egyre nagyobb nyilvánosságot kapott a Franz Wetzel (1854-1938) és Franz Rottler nevével fémjelzett csoport, akik már 1881 óta szoros kapcsolatot tartottak fenn Edmund Steinacker parlamenti képviselővel. Wettler és Rottler számos ifjú szimpatizánusra találtak a helyi tanítóképző és polgári iskola diákjai körében. Ezen ifjak között találjuk Reinhold Heegnt (1875-1925) és Eduard Rittingert (1879-1929), akik a világháború hajnalán, s majdan a Szerb-Horvát-Szlovén királyság első éveiben jelentős szerepet játszottak a sváb politikában.⁵¹

Nagykikindán, melynek lakói között 1880-ban 4700 németet, 11500 szerbet és 3000 magyart írtak össze, a svábok és a szerbek polgári mozgalma szorosan összefonódott. A nemzeti öntudatra ébredt sváb polgárok bojkottálták a helyi *Großkikindaer Zeitungot*, mivel a lap az elmagyarosodást pártoló svábok kezében volt. Az újság szerkesztését végül Arthur Korn (1860-1928) vette át és azt a nemzeti mozgalom szócsövévé formálta.

b) Magyarországi Német Néppárt

A fent említett politikusok igyekeztek mozgalmukat a Vajdaság, majd Magyarország egész területére is kiterjeszteni. A kezdeményezésre a temeshidegkúti születésű, de Bécsben élő Adam Müller-Guttenbrunn (1852-1923) író, újságíró és színi direktor figyelt fel, aki szoros kapcsolatot ápolt a fővárosban tanuló sváb egyetemistákkal. Szintén a csoport mellé állt a debreceni születésű Edmund Steinacker is, aki a szászság

⁴⁷ Vö. RÉZ, HEINRICH, *Deutsche Zeitungen und Zeitschriften der Donauschwaben im Banat, Batschka, Baranja, Tolnau und den angrenzenden Gebieten samt Kroatien und Slovenien vom Beginn bis 1914*, Volkswart, Heft 1, Novisad, 1933, 22-27.

⁴⁸ Az egyes vajdasági újságok által leginkább követett és felhasznált stuttgarti lapok a következők voltak: *Allgemeine Mitteilungen*, *Illustriertes Familienblatt*, *Illustriertes Unterhaltungsblatt*. Vö. RÉZ, H., *Deutsche Zeitungen und Zeitschriften der Donauschwaben*, 22-27.

⁴⁹ Katolikus Plébánia Levéltára - Szentfülöp-Bački Gračac (Szabadkai Egyházmegye, Szerbia), *Historia Domus Filipowa, A.D. 1876, 1881*; Katolikus Plébánia Levéltára - Bácsszentiván-Prigrevica (Szabadkai Egyházmegye, Szerbia), *Historia Domus Sentiwan, A.D. 1873, 1875, 1881*.

⁵⁰ SENZ, INGOMAR, *Die Donauschwaben*, Langen-Müller Verlag, 1994, 56.

⁵¹ SENZ, I., *Die Donauschwaben*, 56-57.

képviselőjeként tevékenykedve az országgyűlésben (1875-1888) már komoly tapasztalatokkal rendelkezett a német nemzetiség érdekképviselete terén. Az a tény azonban, hogy Steinacker jó kapcsolatot ápolt a *Deutsche Schulvereinnal* és az *Alldeutschen Verbanddal*,⁵² személyével kapcsolatban megosztotta a vajdasági sváb polgárságot a 8. pontban már említett okok miatt.

A sváb polgárok nemzeti csoportja, Steinacker vezetésével, célul tűzte ki egy országos német lap beindítását, amely a polgári törekvések és a nemzeti önazonosság megőrzésének szószólója lett. Tehetős német gyárosok és a fent említett két németországi szervezet anyagi és szellemi támogatásával 1900. december 16-án Temesváron megjelent a *Deutsches Tagblatt für Ungarn* első száma. A lap főszerkesztőjének a szász Alwin Cramert kérték fel annak reményében, hogy így a polgárosodás útján sokkal előrehaladottabb erdélyi szászok által képviselt szellemet meghonosítják a svábok között is. A polgárság e kezdeményezése, sajnálatos módon, csak részleges sikerrel járt, s a lap 1903. november 30-án megszűnt. A Magyarországi Német Napilap azonban elsődleges célját elérte: komoly lendületet adott a svábok polgári önszerveződésének.

A századfordulót követő években a vajdasági sváb nemzeti mozgalom vezetőjeként Ludwig Kremling fehértemplomi ügyvéd alakja emelkedett ki. Először szülővárosában, majd az egész Bánátban szószólója lett a nyelvhasználati jogok követelésének, de a szegényebb sváb néprétegek nagyarányú tengerentúli kivándorlásának problémájára is felhívta a figyelmet.⁵³

Tevékenységgel Kremling sváb polgári és paraszti körök önszerveződését indította el szerte a Vajdaságban. E körök tagjai 1905 folyamán Versecen és Fehértemplomban is egy-egy nagygyűlést tartottak, amelyeken a nemzeti kisebbségek számára népképviseleti esélyegyenlőséget biztosító választási rendszer mellett tettek hitet. A szerveződés a sváb gyárosokat, iparosokat, kereskedőket éppúgy, mint a tehetősebb földműves gazdákat szorosabb együttműködésre és összefogásra sarkallta, hogy ily módon megteremtődjenek egy jövőbeli sváb párt alapításának feltételei.

1906. október 7-én Temesváron a vajdasági sváb polgári és paraszti körök legtekintélyesebb vezetői Steinacker és Kremling vezetésével újabb nagygyűlést tartottak. A résztvevők célja egy, a Vajdaságból kiinduló, később azonban az ország egész területére kiterjedő politikai szerveződés megindítása volt. A jelenlévők megegyeztek egy német párt alapításának szükségességében, melynek alakuló gyűlését 1906. december 30-ára, Versecre tűzték ki.⁵⁴

Mivel a magyar hatóságok tiltották a nemzetiségi alapon történő politikai szervezkedést és pártalapítást, ezért a svábok titokban tartották tervüket. Az alakuló gyűlésre 62 sváb lakta község képviselőit hívták meg, s jelenlétükben 1906. december 30-án Versecen illegálisan megalakult az *Ungarländische Deutsche Volkspartei*, a Magyarországi Német Néppárt. Jövendő elnökének Kremlinget, alelnöknek pedig Johann Rösert választották. Az alakuló gyűlésen ismertették a párt programját, majd a következő két hónap alatt e program támogatása céljából titokban 5000 aláírást gyűjtöttek össze. Ezt követően 1907. márciusára tervezték a párt programjának nyilvánosságra hozatalát, amelyre a Bánátban Billéden és Versecen, a Bácskában pedig Bulkeszin került volna sor. E a politikai gyűléseket azonban a hatóságok betiltották. Vajda Sándor, azaz Aleksandru Vaida-Voevod (1872-1950) ellenzéki román képviselő interpellációinak hatására mégis sikerült elérni a párt engedélyezését. Vajda mellett a német párt ügyét más ellenzéki képviselők is felkarolták, emellett az *Alldeutsche Verein* és a *Deutsche Schulverein* is jelentős külföldi propagandát fejtettek ki a párt érdekében. Így a hivatalos pártalapításra 1907. december 30-án Versecen kerülhetett sor.⁵⁵

A Magyarországi Német Néppárt programjában szerepelt a német nyelvhasználat jogának biztosítása az oktatásban, a községi és járási hivatalokban valamint az egyházi életben, az egyesülési- és egyesületalapítási jog érvényesítése a hazai németiség számára, általános, közvetlen és titkos választójog biztosítása, a vármegyei, járási és községi közigazgatás reformja, valamint adóreform és a gazdaszövetkezetek szabad fejlődésének biztosítása. Az 1908. november 9-én, Versecen tartott pártgyűlésen a pártvezetés négy körzetet alakított ki: két bánátit, egy bácskai és Szentgotthárd központtal egy nyugat-magyarországit. A Budapest környéki, valamint a Tolna, Baranya és Somogy megyei szervezetek megalakítása azonban csak vontatottan

⁵² Az Össznémet Szövetséget 1891-ben *Allgemeiner deutscher Verein* néven alapították Berlinben, majd a szervezet 1894-ben az *Alldeutsche Verein* nevet vette fel. Fő célkitűzése a német nemzeti öntudat erősítése volt. Szószólója volt a német gyarmatosítási politikának, valamint a külföldön élő német népcsoportok támogatásának. Pángermán eszmék terjesztője volt, tevékenysége erősen nacionalista, magyar- és szlávellenes valamint antiszemita vonásokat is mutat. PETERS, MICHAEL, *Alldeutscher Verband (ADV), 1891-1939* (interneten: Historisches Lexikon Bayerns, URL: <http://www.historisches-lexikon-bayerns.de/artikel/artikel_44184>).

⁵³ I. Senz becslése szerint 1899 és 1913 között a Bánátból 92000, a Bácskából 24000, a Dúnuántúlról pedig 47000 sváb vándorolt ki. Vö. SENZ, I., *Die Donauschwaben*, 54.

⁵⁴ SENZ, J.-V., *Geschichte der Donauschwaben*, 171.

⁵⁵ Uo. 172.

haladt. Ennek oka pedig nem csak a magyar hatóságok ellenállásában keresendő, hanem abban a tényben is, hogy e területek sváb polgárságának asszimilációs készsége sokkalta erősebb volt, mint a vajdaságiaké. Így a német párt tevékenysége az első világháború végéig alapvetően a Vajdaság és részben a szászföld területére összpontosult. Bánátban és Bácskában a Német Néppárt ösztönzésére és anyagi támogatásával számos új olvasóegylet alakult. Emellett a sváb iparosok és gazdák összefogására megalakultak a helyi *Reiffeisenvereine*, melyek központja Temesvár lett.⁵⁶

A párt munkájának anyagi alapját az alapítók adományából és a tagsági díjakból teremtették meg. Programjuk és munkájuk népszerűsítése céljából három lap alakult: a temesvári *Deutsch-Ungarische Volksfreund*, a verseci *Generalanzeiger für Südungarn* és a nagyszebeni *Bürgerzeitung*.

A bánáti és bácskai svábok politikai szervezősével egyidejűleg elindult Horvát Királysághoz tartozó szerémségi és szlavóniai németajkú polgárok nemzeti öntudatra ébredése is. Tevékenységük központja Ruma lett, ezért tagjait gyakorta a „Rumai kör” néven is emlegették. Karl Stürmer kezdeményezésére 1903. november 29-én Rumában megalakult a *Verlag deutsche Bücher und Zeitschriften AG*, a Német Könyv- és Lapkiadó Rt, amely 1904. január 10-én életre hívta a *Deutsches Volksblatt für Syrmien* c. újságot. E lap hasábjain indult meg a szerémségi németek politikai szervezkedése, melynek vezetőjévé a rumai polgármester, Ferdinand Riestler (1846-1911) lépett elő. 1908-ban egyéni jelöltként bejutott a zágrábi parlamentbe, majd választási sikerét 1910-ben újra megismételte. 1911. januárjában pedig tagja lett a horvát Szábor azon küldöttségnek is, amely a horvát érdekeket képviselte a magyar parlamentben.⁵⁷

Sváb polgárok kezdeményezésére 1910-ben megalakult a *Bund der Deutschen in Kroatien und Slawonien* (Horvátországi és Szlavóniai Németek Szövetsége), amelyet azonban csak háromévi huzavona után engedélyezett a horvát kormány. A szövetség alakuló közgyűlésére 1913. szeptember 28-án Rumán került sor, ahol a tagság Franz Hangát választotta elnökének. A vajdasági svábokhoz hasonlóan ők is az anyanyelvhasználatért szálltak síkra az oktatás és az egyházi élet terén egyaránt. A horvát nacionalista körök részéről nemcsak a szövetséget, hanem az egyes sváb politikusokat is számos támadás érte, mivel a „pángermán” eszmék terjesztésével vádolták őket.

A Magyarországi Német Néppárt nagy erővel készült az 1910-es választásokra. Kezdetben a Khuen Héderváry vezette kormánypárttal folytatott tárgyalások igen kecsegtetőek voltak: négy választókerületben biztosította volna a kormánypárt támogatását a néppárt képviselőinek, valamint további 15 körzetben indíthatott volna jelölteket a párt. Végül azonban a kormánypárt mégsem járult hozzá ahhoz, hogy a négy általa is támogatott képviselő a Magyarországi Német Néppárt színeiben indulhasson, s e nézetkülönbségek miatt a tárgyalások zátonyra futottak. Így a számos erőfeszítés ellenére az 1910-es választásokon mégsem sikerült a Néppárt jelöltjeiknek mandátumot szerezni. A párt megerősödése és tömegbázisának növekedése azonban arra sarkallta a szász képviselőket, hogy végre komolyan vegyék a vajdasági svábok törekvéseit és e két német népcsoport között egyre jobban elmélyítsék a politikai együttműködést. Az erdélyi szász polgárok két képviselője, Rudolf Brandsch (1880-1953) és Wilhelm Kopony (1868-1939) magukat immáron a magyarországi össznémetiség országgyűlési képviselőinek tekintették.⁵⁸

c) Vajdasági svábok és erdélyi szászok a politikában

A Szászföldet 1876-ban betagosították a magyarországi vármegyrendszerbe, s ezzel megszűnt a terület évszázados autonómiája. Az „Universitas Saxorum” is elveszítette korábbi jelentőségét és közalapítvánnyá szervezték át.⁵⁹ Mindazonáltal a 19. század végén a szászok összehasonlíthatatlanul jobb helyzetben voltak a vajdasági sváboknál, s vezetőik többsége továbbra is ragaszkodott részlegesen megmaradt privilégiumaik megtartásához. Ekkor még úgy vélték, hogy a polgárilag „éretlen” svábság felé való esetleges nyitás a szászok előjogait is veszélybe sodorhatja. Hiszen a mindenkori kormánypárt 12 képviselői mandátumot biztosított számunkra, a „Szász Egyetem”, mint közalapítvány, tovább működtethette nemcsak a német nyelvű elemi-, szak- és polgári iskolákat, hanem a gimnáziumokat és tanítóképzőket is. A magyar politikai elit mellett a szászok támogatóik között tudhatták a román polgárságot is.

Azonban a századfordulón egyre több szász polgár kezdte pártolni az Edmund Steinacker által fémjelzett politikai irányvonalat, amely a magyarországi össznémetiség politikai összefogását tűzte ki célul. Ugyanakkor a szász politikusok e csoportja úgy vélte, hogy a magyarországi németek összefogására a sokkal fejlettebb szász polgárság hivatott, nem pedig a számbelileg ugyan erősebb, ám a polgárosodás alacsonyabb

⁵⁶ IDGL Tübingen, Archiv, HA 0117: Franz Hamm (1900-1988) sváb politikus jegyzetei.

⁵⁷ SENZ, J.-V., *Geschichte der Donauschwaben*, 176-177.

⁵⁸ SENZ, J.-V., *Geschichte der Donauschwaben*, 176.

⁵⁹ WAGNER, ERNST, *Geschichte der Siebenbürger Sachsen*, Wort und Welt Verlag, Thaur bei Innsbruck 1990, 66.

fokán álló svábok. Emiatt az 1910-es választásokon közülük csak kevesen szavaztak bizalmat a Magyarországi Német Néppártnak. Ellenben egyre többen támogatták a magukat „zöldeknek” nevező, az össznémet összefogást hirdető szász politikusok Brandsch, Kopony és Guido Gündisch vezette csoportját.

A román és szerb politikusok kurzusváltása is elősegítette a svábok és a szászok közeledését. Korábban úgy helyi, mint parlamenti szinten kialakult bizonyos együttműködés a Bánátban a sváb, szerb és román, Erdélyben pedig a szász és román politikusok között. Azonban a 1910 után a román és a szerb politikusok között is egyértelműen a saját anyanemzetükkel való egyesülésre való törekvés lett a mérvadó, nem pedig egy olyan föderatív, Habsburgok vezette monarchia eszménye, amelyet a szász valamint a sváb nemzeti mozgalom politikusai vallottak magukénak.

10.) Összegzés

A svábok az őshazájukból hozott fejlettebb mezőgazdasági technikákkal virágzó birtokokat hoztak létre, sokkal korábban, mint az a Vajdaságban élő többi nép számára sikerült volna. Így a mezőgazdaság terén lépéselőnyre tettek szert. A differenciálódó falusi társadalom csúcsán állók bekapcsolódtak a kereskedelembe vagy manufaktúrákat hoztak létre. A városokban a céhtulajdonosok és kereskedők váltak a polgárosodás előmozdítóivá.

Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc eseményei hatást gyakoroltak a sváb nemzeti mozgalom elindulására. Ez azonban csak döcögve haladt előre, mivel a svábság a többi nemzetiséghez képest fiatal múltra tekintett vissza, valódi anyanemzete nem volt és sokkal inkább lokális vagy nyelvi hovatarozással bírt, mintsem nemzetivel.

A vajdasági svábok kulturális és nemzeti identitásának megőrzésében nagy szerepe volt annak, hogy a többi magyarországi sváb népességgel ellentétben nem többségében magyarul, hanem egyes nemzetiségű vidéken éltek. Így polgári mozgalmakra nem csak a magyar liberális eszmék, hanem a szerb és román nemzeti mozgalmak is jelentős hatást gyakoroltak. A volt bánáti határőrvidék és a vele határos terület városaiban élő svábok a szerbekben és a románokban kerestek és találtak szövetségeseket anyanyelvi jogaik megvédésében a növekvő magyarosítási politikával szemben. E két nemzetiség mellett a svábok az erdélyi szászok támogatását is keresték, azonban ez a közeledés csak lassan indult meg: a közös nyelv ugyan összekötötte, de a földrajzi távolság, az eltérő történelmi és részben kulturális háttér gátolta őket ebben.

Az első világháború hajnalán fokozatosan elindult a magyarországi össznémet polgárság politikai összefogása, amelynek Edmund Steinacker volt a szellemi atyja. Ő politikai pályája során Magyarország több vidékén is próbálta összegyűjteni a német polgárokat a nemzeti mozgalom zászlaja alá, de valódi sikereket végül a Bánságban tudott elérni, mivel az itteni németiség nemzeti ébredését elősegítette a szerb és román nemzeti mozgalom példája is. Emellett az itteni sváb polgárság soraiban jelentős erőt képviseltek a falusi gyökereikhez ragaszkodó, népi elkötelezettségű és hagyományú személyek is.

Steinacker és Brandsch munkásságának köszönhetően a szász polgárok egy csoportja immáron „érettnek” találta a vajdasági sváb polgárságot és partnerként tekintett rájuk a nemzeti és politikai együttműködés terén. Az első világháború kitörése miatt azonban ez az együttműködés nem tudott komoly eredményeket elérni. A nemzeti mozgalom által öntudatra ébredt sváb polgárok azonban mindenképpen hozzájárult ahhoz, hogy a Trianoni békével kettéosztott Bánság mindkét felében viszonylag gyorsan megindulhasson a svábok politikai szerveződése - immáron a Román és a Szerb-Horvát-Szlovén királyság keretein belül.

© DKE 2013

<http://www.southeast-europe.org>
dke@southeast-europe.org

Figyelem! *Kedves kutató!* Ha erre a tanulmányunkra hivatkozik, vagy idézi annak egy részét, kérjük, küldjön erről egy email-t a főszerkesztő részére a dke@southeast-europe.org címre. *A tanulmányt a következőképpen idézze:*

Orcsik Károly: Polgárosodás a vajdasági svábok körében. *Délkelet-Európa – South-East Europe International Relations Quarterly*, Vol. 4. No. 1. (2013 tavasz) 17 p.

Együttműködését köszönöm. *A főszerkesztő*

Annex

Kelet-közép Európa térképe az első világháború előtt

Az Osztrák-Magyar Monarchia megjelölt területein svábok éltek.
 (Forrás: SENZ, J.-V., *Donauschwäbische Siedlungsgebiete*, München 1974.)

A Kárpát-medence térképe

A kiemelt területek a svábok által lakott településeket jelölik.
(Forrás: SENZ, J.-V., *Donauschwäbische Siedlungsgebiete*, München 1974.)